

על פטריארכיה וקולות נשים

מבט ביקורתי על לימוד תורה לנשים בתפיסת הרב שג"ר

אסתי בראל

מבוא

לימוד התורה של נשים, כתופעה חברתית-ציבורית ולא כפעולה אינדיבידואלית, הוא תופעה חדשה יחסית שהתפתחה בעשרות השנים האחרונות, והיא נמצאת בתהליכי התהוות מבחינה רוחנית, חברתית ואינטלקטואלית. בתי-המדרש לנשים פורחים ומכנסים תחת כנפיהם נשים מרקע שונה ובעלות שאיפות ומטרות שונות. תמר רוס,¹ במאמר הן בהשפעת הגורם הנשי על אופן לימוד התורה בבתי-מדרש לנשים, הציעה לאפיין את בתי-המדרש לנשים באמצעות חלוקה לשלושה מסלולים:

במסלול הראשון לומדות נשים המבקשות לשמור על ההיררכיה המגדרית המסורתית ומעוניינות בלימוד תורה ממניעים חינוכיים (להלן 'מסלול הייחוד הנשי').

המסלול השני מזוהה עם נשים המעוניינות בשינוי אידאולוגי של פני האוריינות הנשית, ושואפות לאפשר, באופן עקרוני, שוויון הזדמנויות בלימוד (להלן 'מסלול השוויון המגדרי').

את המסלול השלישי הזכירה רוס בקצירת האומר, ועיקרו מסלול שבו לומדות התלמידות במסגרות של תוכניות המשך למתקדמות (להלן 'מסלול תוכניות ההמשך'). מקצת התלמידות במסלול זה נחשפות לאקדמיה טרם לימודי הקודש שלהן, או בשילוב עם לימודי הקודש, וברשותן כלים מגוונים לקריאת טקסטים. חלקן גם אוחות בתובנה כי נקודת המבט שממנה נכתבו הטקסטים המקודשים היא גברית (להלן 'פטריארכיה').

בנות המסלול הראשון מקבלות את הפטריארכיה כנתון חיובי שאין לערער עליו, ומבחינה זו ראוי, לטענתן, שהלימוד המסורתי ימשיך במסלולו ולא ישתנה. ואולם בין התלמידות מן המסלול השלישי יש המערערות על הפטריארכיה ומעוניינות לאתגרה. מבחינה זו, תלמידות המסלול השלישי רואות בלימודן אתגר המכוון כלפי הלימוד המסורתי, שאף שאין ברצונן לקעקעו, הן מעוניינות להשפיע עליו במידה זו או אחרת.

הנשים המשתייכות למסלול השלישי לומדות תורה לא רק באמצעות תיווך (גברי או נשי) של דפי מקורות מלוקטים. רבות מן הלומדות, וכמותן גם רובם המכריע של המורים והמורות המלמדים אותן, מכירות בהשפעות הלכי רוח תרבותיים תקופתיים על המסורת ואף על ההלכה, מה שאינו גורע מראיית הלימוד כמרכיב בעבודת ה' שלהן ואינו מפקיע את ראיית המצוות כמחייבות. למעשה, נשים אלו שייכות לשיח שרואה את התרבות במובנה הרחב ומוכן לייצר רפלקציה

---

* ברצוני להודות לחברותיי-עמיתותיי שקראו את המאמר והאירו את עיניי בהערותיהן המחכימות: רותי פויכטוונגר, ד"ר מירב טובול וד"ר רחל גורדין.

¹ תמר רוס, "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמן" – המהפכה התורנית של הנשים, עמנואל אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים תשס"ז, עמ' 443-464.

ביקורתית על תהליכי הלמידה ולא לקבל את תוכני הלימוד כמובנים מאליהם. באופן כוללני יותר, זהו שיח הבשל לשלב צירי תמורה בחייו היהודיים-רוחניים ולהטמיעם בציר הרצף המסורתי.

העולה מכך הוא שהמשמעות שנשים רבות מעניקות כיום ללימוד התורה שלהן היא רחבה יותר מאשר בעבר. אי-אפשר לטעון עוד שלימוד התורה של הנשים מצוי בתחום הרשות ולכן אין לדקדק בטיב לימוד זה. נשים רבות הלומדות תורה כיום רואות בלימוד התורה – במהלך כל שנות חייהן, ולא רק בשנת לימוד בודדת במדרשה זו או אחרת – מרכיב אינהרנטי בעבודת ה' שלהן. גישה זו מעצימה את חשיבות השאלה אם הנשים לומדות תורה בדרך ראויה אם לאו, הן מבחינת תודעתן העצמית והן מבחינת תודעת קובעי המדיניות ההלכתית. כידוע, העיסוק בשאלה זו אינו דומה לפסיקת הלכה ספציפית, כגון בהלכות בשר וחלב, אלא מהווה קביעת מדיניות חינוכית-עקרונית בחברה דינמית ומשתנה.

במאמר זה אדון בטיב לימוד התורה של 'מסלול השוויון המגדרי' ובמידה מועטה אף של 'מסלול תוכניות המשך'. אבקש להצביע על פער הקיים בשיח על אודות לימוד התורה בין הטענות המהותניות והפטריארכליות הנשמעות בשיח זה ובין עולמן ותודעתן של הלומדות עצמן. את הדיון אעשה בעיקר באמצעות התמודדות עם גישתו של הרב שג"ר ז"ל² שלימד בשנים האחרונות במדרשות לבנות ובבתי-מדרש לנשים השייכים למסלול השלישי. את המאמר אחתום בהצעה לגישה הנראית לי הולמת יותר את השיח של 'מסלול השוויון המגדרי'.

א. לימוד תורה לנשים והיררכיה בתפיסת הרב שג"ר

לאחרונה התפרסם מאמר פרי עטו של הרב שג"ר ושמו 'רואים את הקולות – למדנות ישיבתית ו"קול נשי" בלימוד תורה'.³ מאמרו של הרב שג"ר מתבסס על שתי הרצאות הדומות במאפייניהן שניתנו על ידו: האחת במדרשת לינדנבאום⁴ והשנייה בבית-המדרש מת"ן בירושלים.⁵ הנושא שבו דן הרב שג"ר בבמות אלו הוא טיב לימוד התורה המומלץ לנשים כיום.

תמצית טענתו של הרב היא כי הנשים הלומדות כיום גמרא אינן צריכות לחקות את לימוד התורה הגברי-מסורתי, אלא לייצר 'לימוד נשי', בעל קול ייחודי הנבדל מדרך לימוד התורה הקלסי, ובלשונו:

---

2 הדברים המובאים במאמר זה נכתבו כחצי שנה לפני פטירתו של הרב שג"ר זצ"ל. אני תקווה כי בליבון סוגיה זו יהיה משום דברים לזכרו, בבחינת "דבריהם – זיכרונם".

3 הרב שג"ר, 'רואים את הקולות – למדנות ישיבתית ו"קול נשי" בלימוד תורה'. מאמר זה התפרסם בשתי במות: מסכת, ה (תשס"ו), עמ' 45-68; זוהר מאור (עורך), שני המאורות – השוויון במשפחה ממבט יהודי חדש, אפרת תשס"ז, עמ' 63-84. הציטוטים במאמר זה יהיו מתוך המאמר שבכתב-העת מסכת.

4 במסגרת רב-שיח לכבוד סיום לימוד הש"ס, שבט תשס"ה.

5 במסגרת הרב-שיח 'התבונה הטהורה, הבינה היתרה ומה שביניהן', חשוון תשס"ז.

לדעתי, הבעייתיות בלימוד תורה לנשים בימינו היא בכך שלימוד זה אינו אלא חיקוי של הקול הגברי ... אל להן למדרשות התורניות לחקות את צורת הלימוד הישיבתית.⁶

נימוקיו והסבריו בדבר ה'לימוד הנשי' הייחודי המומלץ כוללים נימוקים מהותניים (חוסר התאמת לימוד השקלא וטריא לנפש הנשים),⁷ נימוקים רוחניים (חדשנות דתית מלהיבה),⁸ נימוקים הלכתיים (אי-מחויבות האישה במצוות תלמוד תורה),⁹ הסברים פרקטיים (העדר מסורת המקבעת דרכי לימוד),¹⁰ הסברים חברתיים (לימוד שממנו החברה אינה חשה כל איום)¹¹ ואף הסברים אסכטולוגיים (התקדמות לקראת הגאולה).¹²

הרב שג"ר מעוניין להגדיר את ה'לימוד הנשי' מחד גיסא לא כלימוד תורה בחיוב ההלכתי הקלסי, כזה שאסור לבטלו, ומאידך גיסא כלימוד נעלה, כזה החוזר לאותנטיות של דרכי לימוד חכמים בגמרא. לדבריו, ה'לימוד הנשי' משתמש בדיוק באותם 'כלי עבודה' ששימשו את האמוראים, כשהרגש מקושר לשכל, כשהחוק נלמד גם מן החיים ולא רק מן התאוריה.¹³ ה'לימוד הנשי' מבצע לדעתו תהליך רסטורטיבי וממשיך את דרך הלימוד המקורית של האמוראים, אך עם זאת הוא מוגדר כלימוד תורה שעליו לא חל גדר ביטול תורה.¹⁴

6 הרב שג"ר, שם, עמ' 66.

7 "כיוון שהלימוד המסורתי הינו לימוד גברי, ממילא אין הוא שייך לנשים" (שם, עמ' 67).

8 "ייתכן כי דווקא 'חילוניותו' של הקול הנשי בלימוד התורה עשויה לפתוח אופציה דתית מלהיבה" (שם, עמ' 49).

9 "דווקא נשים שלגביהן אין חשש של 'ביטול תורה', עשויות לפרוץ דרך חדשה ואפקטיבית בלימוד תורה" (שם, עמ' 49).

10 "דווקא היעדר מסורת לימוד תורה לנשים ואי כפיפותן של נשים למסורת למדנית קיימת, היא המעניקה להן יתרון" (שם, עמ' 67).

11 "חלופה נשית זו של לימוד תורה לא תאיים על הדוגלים בלימוד מסורתי" (שם, עמ' 66).

12 "ניתן ללכת צעד נוסף ולראות בלימוד זה חלק מתהליך הגאולה גופו" (שם, עמ' 66).

13 כמה פמיניסטיות העוסקות באפיסטמולוגיה רואות באפיונים אלו תיאורים המבדילים את דרכי יצירת הידע של נשים מדרכי יצירת הידע של גברים, לדוגמה: Alison M. Jaggar, 'Love and Knowledge: Emotion in Feminist Epistemology', Ann Garry and Marilyn Pearsall (eds.), *Women, Knowledge and Reality*, New York 1996, pp. 166-190.

14 במאמרה של רחל קרן, המלמדת זה שנים במדרשת עין הנצי"ב (תופעת הנשים הלומדות תורה כאתגר וכמענה לבעיות החינוך הדתי, מרגלית שילה [עורכת], *להיות אשה יהודיה*, ירושלים תשס"ג, עמ' 270-277), נטען כי אחד ההבדלים בין לימוד התורה המסורתי ללימוד התורה בבתי-המדרש לנשים כיום נעוץ בהרחבת מגוון הדעות בבתי-המדרש לנשים ובעיסוק בטווח נושאים רחב יותר מאשר של אלה הנידונים בישיבות. דרך הלימוד שמציעה קרן יכולה להוות פתרון אפשרי לחוסר המעוף ולחוסר הרלוונטיות של לימודם של מקצת לומדי התורה הגברים, המטרידים את מנוחתו של הרב שג"ר. קרן מציעה להרחיב את התכנים הכלולים בתוכנית הלימודים כך שתתקיים רלוונטיות גדולה יותר לחיי הלומדות. הצעתה של קרן אינה גוררת אותה למדר את הלימוד המוצע על-ידה כלימוד 'נשי'. כמו כן קרן אינה עוסקת כלל בשאלה אם הגברים שיאמצו אף הם את הצעותיה יפגעו או לא יפגעו בהנם הגברי. ואגב כך אציין בתמיהה כי כיוון הלימוד שמתווה הרב שג"ר במאמרנו זה ביחס לנשים נידון בספרו *נלים שבורים* (אפרת תשס"ד, עמ' 44), כדרך לימוד המתאימה לדורנו, ה'נושם' פוסטמודרניזם. אולם, ההתוויה בנלים שבורים מופנית לגברים ולנשים כאחד, ללא כל הבחנה מגדרית. מובן כי אפשר ליישב תמיהה זו ולהשיב כי לעתיד לבוא נשים וגברים ישובו ללימוד האמוראי המסורתי; או אז הגברים יטמיעו

הרב שג"ר מכיר במשפחה היהודית המסורתית כמשפחה בעלת אפיונים היררכיים. מחד גיסא אין הוא מעוניין לשעתק את המבנה שהיה נחלת העבר למבנה הרצוי כיום, אך מאידך גיסא הוא רואה בהיררכיה מרכיב הנרחי במשפחתיות הדתית. וכך, טוען הרב, מאחורי דברי 'בית הלוי' המבחין בין לימוד עיוני (שקלא וטריא) השייך לבנים, ובין לימוד פרקטי (ידיעת ההלכות הרלוונטיות) השייך לבנות,

עומדת תפיסה חברתית בנוגע לדמותה של משפחת בית ישראל כמשפחה פטריארכלית, משפחה בה נשמר הידע התורני – וממילא גם הסמכות המשפחתית – בידי הגברים, אבות המשפחה... האברך הצעיר לא יוכל לשתף את אשתו בחידושים המופלאים ששמע מראש הישיבה שלו בשעור הכללי, או ברעיונות שהתחדשו לו בלימודו.¹⁵

הרב שג"ר אינו רואה בסיטואציה משפחתית זו דגם שיש לשאוף אליו, כפי שאין הוא מעוניין שלימוד הבנות יתמצה בשליטה בהלכות פרקטיות בלבד.

עמדתו של הרב שג"ר זוכה לתפנית מעניינת בהמשך דבריו, שבהם הוא מביא את דברי האדמו"ר מחב"ד, הרב מנחם מנדל שניאורסון, המתאר אברך החוזר מן הישיבה, מספר לאשתו את חידושי והאישה מעבדת אותם בכליה שלה, עיבוד צורני ותוכני כאחד, ומעבירה את הידע לילדי הבית. הנה כי כן, במקרה זה האישה מצליחה להבין את דברי האברך כמות שהם, במובנם הקלסי, היא מייצרת להם אינטרפרטציה משלה, ואף מעבירה אינטרפרטציה זו לדור הבא. לתופעה זו אין הרב שג"ר מתנגד; אדרבה, הוא רואה בה דבר מבורך,¹⁶ שכן ילדי הדור הבא זוכים בלימוד המושפע מן הי'מבט הנשי.

אולם, אם נתעכב על עניין ההיררכיה המשפחתית, תתעורר שאלה על תסריט מבורך זה: האין הוא פוגע בהיררכיה הקיימת במשפחה? הרי בתפיסה ההיררכית האישה זוכה בשכר בזכות הבאת ילדיה לתלמוד תורה, בזכות שעות ההמתנה שהיא מבלה במהלך לימודם, ואף בעבור שכר הפסיעות המצטבר לה בהחזירה את ילדיה בביטחון לביתם,¹⁷ ולפתע, על-פי דברי האדמו"ר מחב"ד, האישה הופכת למעבירת ידע אקטיבית. האין זו פגיעה בהיררכיה גם אליבא דהרב שג"ר? אם ההיררכיה היא עובדה אינהרנטית למשפחה היהודית¹⁸ – מדוע אנו מתירים לפגוע בה, באופן שהאישה, שאינה מחויבת הלכתית בדין חינוך הילדים, מחנכת אותם בעצמה באינטרפרטציה אישית ומשנה הן את דרך הלימוד של הדור הבא והן את תוכני הלימוד?

בנפשם תכונות הנחשבות כיום לתכונות נשיות. אולם יש לזכור כי ביישוב זה, טיעון המהותנות הנשית ההולם את הלימוד המבוקש (ראו לעיל, הערה 7) מתמסמס.

¹⁵ הרב שג"ר, שם, עמ' 50.

¹⁶ הרב שג"ר, שם, עמ' 53.

¹⁷ ברכות יז, ע"א: "נשים במאי זכיין? באקרויי בנייהו לבי כנישתא, ובאתנויי גבריהו בי רבנן, ונטרין לגבריהו עד דאתו מבי רבנן". וכן בירושלמי, חגיגה א, א: "האנשים באים ללמוד, והנשים לשמוע". הלבני מראה כיצד במקורות האמוראיים נדחקה העמדה המצדדת בלימוד תורה לנשים. ראו ר' דוד הלבני, 'תלמוד תורה לנשים', **מים מדליו (תשנ"ז)**, עמ' 15-26.

¹⁸ הרב שג"ר, שם, עמ' 51, ובאופן נהיר יותר בתשובתו לאחת מהשאלות במסגרת הרב-שיח 'התבונה הטהורה, הבינה היתרה ומה שביניהן' שהתקיים במת"ן (ג' בחשוון תשס"ז).

נראה אפוא כי בדברים אלו הרב שג"ר מעוניין למתן את ההיררכיה במידת מה, אולם לא ברור מהו הקריטריון המאפשר את ריכוך ההיררכיה במקרה זה ולא במקרים אחרים. האם הנוהג החברתי הוא הקריטריון הקובע? האם יש פה מדד סמוי הקובע אילו שינויים נתיר במבנה ואילו לא? ואיך ידעו שני בני-הזוג במשפחות המוקמות כיום, היכן הנוהג ההיררכי המסורתי אינו ממשיך להתקיים והיכן הוא מתפקד דווקא, באופן מינורי או במלוא עוזו?

חוסר בהירות זה בא לידי ביטוי בחוסר ההכרעה בין שתי תפיסות שהוצגו במאמר בנוגע ליחסי קדושה וגאולה. האחת רואה את הגאולה כמהלך רסטורטיבי, המתרפק על העבר ומשחזר אותו, והשנייה מזהה בקדמה קדושה דתית. נראה כי מאמרו של הרב שג"ר מהלך בין הטיפות. מחד גיסא אין הוא רואה בעבר מודל מכריע המכונן את הגאולה אלא רואה בפסוק "נקבה תשוב גבר" מודל המסמן את בוא הגאולה, ומאידך גיסא הוא טוען כי המודל השוויוני מביא עמו את הרס המשפחה היהודית ששווה להרס התורה כולה.¹⁹

הליכה זו בין הטיפות באה לידי ביטוי גם בדברים שנשא הרב שג"ר בערב סיום לימוד הדף היומי במדרשת לינדנבאום,²⁰ שבו אמר באופן לא-ביקורתי: "השאלה היא מה יקרה בעולם כזה [שבו הילדים זוכים ללמוד תורה מן האם]. מה שישתנה הוא גם בתחום המשפחתי אך גם בלימוד תורה עצמו ... יש כאן מהפכה תשתיתית, האב עשוי לאבד את סמכותו התורנית". ומיד אחר כך סייג את דבריו: "אנחנו לא רוצים לפגום בארכיטיפים יסודיים". ואף על כך נתהה ונשאל: האם אין סמכותו התורנית של האב²¹ ארכיטיפ יסודי?²² והיכן נמצא את אותה גאולה מבוקשת, האם בארכיטיפ עתיק היומין בדמות אב היררכי או במודל המודרני (שבעוד אלפיים שנה יזכה אף הוא ליוקרה הגנוזה לעתיקי היומין) נטול ההיררכיה? אי-אפשר באמת לשלב בין שני המודלים, ואם אכן יש כאן מהפכה תשתיתית, כפי שהרב שג"ר עצמו טוען, הרי שארכיטיפ יסודי עומד להיפגע; והשאלה היא כיצד נגיב לפגיעה זו. אולי נראה בפגיעה זו ברכה? או שמא נבכה על אובדנה? אולי תחושותינו תהיינה מעורבות – נבכה את אובדן ההיבט המסורתי של הפטריארכליות שדורות

---

¹⁹ שימוש ברטוריקה זו מופיע גם במאמרו של הרב יעקב אריאל, 'מבנה המשפחה המודרני – השלכות הלכתיות', **תחומין**, כב (תשס"ב), עמ' 129-147, שם הרב אריאל מעלה שתי התייחסויות הלכתיות בנוגע לבעלות אישה על נכסיה: עמדת הרב שרמן הסובר כי אין זכות כזאת לאישה, לעומת עמדת הרב דייכובסקי הסובר כי הנוהג החברתי הנוהג כיום שלפיו האיש והאישה מנהלים על פי רוב את משק הבית בשיתוף, הופך נוהג זה להלכה מחייבת. ברי כי קבלת דעתו של הרב דייכובסקי גוררת שינוי מסוים במבנה המשפחה, שכן האיש, לדוגמה, צריך להתייעץ עם האישה בנוגע לשאלה למי לתת צדקה ובאיזה סכום, בדיוק באותה מידה שבה האישה צריכה להתייעץ עם האיש בנושא זה. הרב אריאל מקבל שינוי זה בסובר כי יש לשנות את הנוהג הקיים שלפיו יש לגבר בלעדיות בענייני כספים ולהמירו בניהול משותף של שני בני-הזוג. לעומת זאת, בדיונו על זכות האיש בפרות האישה תמורת חובתו לפדותה, כותב הרב על אפשרות של שינוי תפקידים כי "מדובר בזעזוע מהותי וחוסר איזון של כל מבנה המשפחה".

²⁰ כ"ב באדר א תשס"ה.

²¹ הרב שג"ר מערער במידת מה את סמכותו התורנית של האב באפשרו לאישה לייצר אינטרפטציה על הלימוד הגברי של בן-זוגה ולהעביר לימוד מחודש זה, שיש לו היבטים 'נשיים', לדור הבא.

²² כפי שכתבה קייט מילט, פמיניסטית שפעלה בשנות השבעים והשמונים בארצות-הברית: "ייתכן שהנשק הפסיכולוגי היעיל ביותר של הפטריארכיה הוא פשוט האוניברסליות ואריכות הימים שלה" (קייט מילט, 'תיאוריה של פוליטיקה מינית', דלית באום ואחרים (עורכים), **ללמוד פמיניזם: מקראה**, בני-ברק 2006, עמ' 101).

קידשו אותו, ועם זאת נקבל בברכה את המודל השוויוני. תחושותינו יכולות להיות מעורבות ואף קונפליקטואליות, אולם מתווי המדיניות אינם יכולים, לעניות דעתי, לשאת פיצול זה אלא חייבים להסביר לציבור כי אנו חיים בתקופת מעבר. היעד הוא מודל שוויוני; אולם אנו מצויים בתהליכי פרידה מהמודל ההיררכי, תהליכים שעלולים להיות ממושכים, מכיוון שתמורות בהלכה אינן נעשות בבת אחת, בקפיצות, כי אם לשיעורין, טיפין-טיפין, ומשום כך יש להכיר בקצב האטי והזהיר שבו מתרחשים השינויים. אולם מדברי הרב שג"ר עולה כי אין הוא חושב שהחברה מסוגלת להיפרד מהמודל ההיררכי.

נסכם ונאמר כי דומה שקשה לדבר על הרב מנחם מנדל שניאורסון כמבשר המהפכה הפמיניסטית, להעלות את לימוד התורה לנשים לדרגה כה גבוהה, ליחסו ללימוד של האמוראים, ועם זאת להחזיק בארכיטיפ היררכי. יש צורך להכריע, אף שכל הכרעה כואבת היא ויש לה מחיר, אך אי-אפשר להימלט מהכרעה ולהחזיק בשני המודלים גם יחד.

ב. מבט ביקורתי: מהיררכיה למידור

כידוע, ישנו קשר בין ידע או בערות להיררכיה חברתית. כדי להבהיר את כוונתי אצטט מעבודתה של ד"ר איריס בראון שבה היא דנה בקשר שבין ידע, בערות ומבנה חברתי היררכי:

הבערות איננה עוסקת במצב קיים של חוסר ידיעה זמני או מקרי, אלא הבערות נוצרת ונשמרת בחברה באופן מכוון ... יש בה משום עשייה אקטיבית, והיא כרוכה במבנה החברתי-תרבותי של החברה. יתר על כן, היא מוצבת פעמים רבות כמטרה חינוכית וכמטלה חברתית ... דומה כי מניעת תלמוד תורה מנשים יכול להידון במסגרת תחום הסוציולוגיה של הבערות.²³

הנשים הלומדות במסלול השני והשלישי מסרבות לשתף פעולה עם אותה בערות מכוונת ועם המיקום החברתי-דתי השולי המיועד לשיח נשים בלבד. נשים אלו לומדות תורה בהתמדה, רואות בלימודן קיום מצווה ומעוניינות להשתתף בשלב כלשהו בשיח ההלכתי.²⁴ כיצד תוכלנה להשתתף בשיח ציבורי זה, כשיכלי העבודה שלהן שונים מאלו של עמיתיהן בבית-המדרש הגברי? האם הגבלת דרכי הידע המסורתית, הגם שנאמרת היא מנהמת הלב של רצון לכוון לימוד משובח יותר, אינה מחבלת באופציה של מוביליות חברתית שבה נשים תוכלנה להשתתף בשיח ההלכתי? נראה כי השבחה זו תמצב את הנשים בבית-המדרש הנשי בלבד ותגרור בערות בכל הנוגע לכללי השיח ההלכתי הקיים.

אף שהקשר בין ידע להיררכיה נראה לעתים טבעי למדי, יש לזכור כי אין הוא הכרחי, לא לוגית ולא מעשית. ובכל זאת, מי שמעוניין לייצר קשר כזה מבלי ליצור שינוי במבנה המשפחה היהודית אך-בו-זמנית לאפשר לנשים ללמוד תורה – כל שנתר לו הוא לעודד את לימודן המעמיק של

---

²³ איריס בראון, 'תלמוד תורה לנשים בתפיסה האורתודוקסית במאה העשרים', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1996, עמ' 124-125.

²⁴ דיון נרחב בנושא זה מופיע בעבודת הדוקטורט שעליה אני עמלה בימים אלו: "ותלמוד תורה כנגד כולם" – לימוד תורה בבתי-מדרש לנשים וזיקתו לאפיסטמולוגיה פמיניסטית.

הנשים אך למצב לימוד זה כלימוד לא מסורתי, לא מאיים ואף ככזה שאינו מממש את מצוות תלמוד תורה. כך למעשה ההיררכיה מזה ולימוד הנשים מזה נותרים על כנם.

כאן המקום להעיר כי קיים הבדל ניכר בין ניסיונות תיאוריים-סוציולוגיים של אפיוני הלימוד הקיימים אצל נשים, בהם הצופה מתעד כיצד נשים לומדות במקום זה או אחר, ובין קביעת נורמות מקבעות של 'לימוד נשי' הראוי לנשים.²⁵ אני מודעת לכך שהרב שג"ר לא התכוון לקבוע הגבלה ללימודן של נשים, אלא להפך, לפתוח אופציות. אני אף מודעת ל'דברים שבעל-פה' שאמר הרב שג"ר,²⁶ ולפיהם אין הוא מגדיר באופן פוזיטיבי את לימוד התורה הנשי, כי אם רק באופן שלילי – מה הוא לא, תיאור שנשמע לכאורה לא מגביל ולא תוחם. אולם פתיחת האופציות וההגדרה על דרך השלילה כרוכות, מדעת או שלא מדעת, במידור לא-סביר, כואב ואף מקומם של תלמידות המעוניינות בלימוד תורה מתוך שוויון מגדרי, היינו לימוד תורה ישיבתי-קלסי.

כמה מחברותיי הטובות לומדות גמרא באופן ישיבתי-מסורתי. האם מאן דהוא ידקדק ויפקפק בחן הנשי שלהן²⁷ או יאמר כי קולן בעבודת ה' הוא "חיקוי לקול גברי ... קול גברי מעובה", כתיאורו של הרב שג"ר: האם יומלץ להן לפנות עורף ללימודן המסור? כך נשים אלו עבדו ועובדות את הקדוש ברוך הוא, וכך נכון לנפשן. עבודה זו – עניין אינטימי היא, השייך מעיקרו לרשות היחיד, ויש צורך בנימוקים משכנעים ביותר כדי לחדור לתוך רשות יחיד זו ולבקר אותה.²⁸

עמדתו של הרב שג"ר בדבר לימוד תורה המשלב מתודות מחקר וגם ידע מחקרי פסיכולוגי, היסטורי, ספרותי, וגאוגרפי – מלהיבה אף אותי, ודווקא מבחינה דתית ולא רק אינטלקטואלית, ואף אני סוברת כי השיח הלוגי לעתים אינו מהווה את הדרך היעילה ביותר להבנת הטקסט הנלמד. אולם אין ענייננו כאן במתן ביטוי לטעם אישי זה או אחר, אלא בקביעת מדיניות החוטאת לציבור הנשים, אם היא מונעת מהן את הלימוד הקלסי.

בהקשר זה אבקש להעיר הערה בנוגע לשקיפות השיקולים העומדים בבסיס עמדות אידאולוגיות או הלכתיות. אם עמדה, תהא אשר תהא, על אודות לימוד התורה של נשים נובעת מתוך חשש לקיום או אי-קיום ההיררכיה במשפחה, יש להביע במוצהר ובגלוי את הנימוק לעמדת הדוברת או הדובר. עבודה מעין זו היא עבודה על אותנטיות ובחינה עצמית, והיא רלוונטית לנשים ולגברים

²⁵ תודתי לשרה פרידלנד בן ארזה שהפנתה את תשומת לבי להבחנה זו.

²⁶ בהרצאה שנשא ברב-שיח במת"ן, ראו לעיל, הערה 5.

²⁷ עצם השימוש שעשה הרב שג"ר בביטוי זה במסגרת הדיון על אודות לימוד התורה צורם ביותר. פמיניסטיות מן הזרם הרדיקלי היו משיבות על טיעון זה כי החן הנשי הוא הדרה מתוחכמת. במקום להגיד "את לא מסוגלת" או "את לא מתאימה" הטיעון מתעדן: "את פוגעת בעצמך, בחן הנשי, בסיכוייך להתחתן". בסין חשבו שהחן הנשי מחייב קשירת רגלי הילדות כדי לשמור על כפות רגליים ענוגות, אקט שפגם אנושות ביכולת התנועה של הבנות; בבורמה חשבו שהחן הנשי יתממש דווקא באמצעות הארכת צווארי הנשים, אקט שהקשה על הנשים להניע את ראשן. מתברר שמושג היופי והחן אינו מנותק מיעדים תרבותיים בדבר התנועה הפיזית, המנטלית והרוחנית המותרת או האסורה לנשים. בדוגמאות שהובאו לעיל ההגבלה על הנשים היא פיזית ומובן כי השלכותיה הן גם מנטליות, ובנושא שבו עסקינן במאמר זה, ההגבלה היא רוחנית אף שהשלכותיה חורגות אף לתחום המנטלי ולתחום המעשי. יש מקום רב לעסוק בנושא זה, ואכמ"ל.

²⁸ למשל: אם מאן דהוא סובר שלימוד תורה מסוג מסוים מזיק, מטעה או מוביל להתאבדות רוחנית – טענות אלו עשויות להוות סיבות סבירות לחדירה לרשות יחיד זו ולביקורת עליה.

כאחד.²⁹ לעתים אנו בוחרים בעמדה מסוימת מכיוון שהיא משמרת תמונת עולם שהורגלנו לה, ולאחר שסימנו את המטרה אנו מחפשים רציונליזציה לעמדתנו. יש להיזהר מסימון מוקדם זה, או למצער להודות בו.

הרב שג"ר הצהיר על עמדתו העקרונית בדבר אינהרנטיות ההיררכיה המשפחתית במסורת היהודית, אף שלא טען בפירוש כי זהו הנימוק לעמדתו לגבי לימוד התורה הראוי לנשים. כפי שכתבתי לעיל, הסיבות לקביעת טיב לימוד התורה הראוי לנשים אינן חייבות כלל להיגזר מרצון לשמר מבנה היררכי זה או אחר. אך אם כך הדבר – לדעתי ראוי להודות בכך במפורש. לצערנו לא זכינו, והרב שג"ר לא יוסיף עוד פרטים ותיאורים המבססים את טענתו בדבר אינהרנטיות הפטריארכליות במסורתנו. כך אנו חסרים הנמקות ודוגמאות מפורטות באשר לשאלות האלה: מה טוב כיום במשפחה פטריארכלית? האם הפטריארכיה היא מצב מוסרי? מדוע הפטריארכיה אינה ניתנת לשינוי? איזו רמת שינוי אנו בכל זאת מוכנים לשאת בפטריארכיה ואיזו רמה אינה מקובלת עלינו, ומדוע אי-אפשר לזהות את המודל הפטריארכלי כנתון סוציולוגי ניטרלי?³⁰ כיצד יש להבין את הדעה האומרת כי הפטריארכיה היא דבר ה'!³¹ מהו המחיר שגובה טקטיקת ההליכה בין הטיפות ומהו הרווח שאפשר להפיק מכך? ומי יסכים לשתף את הנשים הלומדות תלמוד והלכה בדרך לימוד נשית ייחודית בתוך כללי השיח ההלכתי הציבורי – עם מרכולתן הייחודית?

ג. התמודדות עם הפטריארכיה – מבט היסטורי והיסטוריציסטי

במקום לראות בפטריארכליות ארכיטיפ הכרחי למשפחתיות היהודית, אפשר לראות בה עניין היסטורי ולטעון כי "והוא ימשול בד" שנאמר לאישה לאחר חטא האכילה מעץ הדעת, הוא תיאור מצב של עונש בין אדם לחווה לאותם ימים, אך בשום אופן לא תיאור של קשר זוגי המומלץ עד סוף כל הדורות, כך באשר לפטריארכיה – ייתכן שהייתה בזמנו צו, ואולי אף עונש, מאת הקדוש ברוך הוא, אך בשום אופן היא לא הייתה צו המחייב עד סוף כל הדורות.

הפטריארכיה, שמידמה בדברי הרב שג"ר לארכיטיפ בלתי חדיר, שאם רק נשנה אותו במעט תתמוטט המסורת היהודית כולה, מתחילה להיסדק קלות כשנשים מן המסלול השני והשלישי לומדות מהטקסטים המקודשים על טיבן, שאינו נראה להן תואם כלל את המציאות כפי שהן חוות אותה. על כך כותבת תמר רוס:

²⁹ רפלקציה מעין זו הודגשה בבית-מדרשם של בעלי המוסר. חלקן של הפמיניסטיות, הרגישות ל'פניות' של מבקשי שימור הפטריארכיה בכל מיני מסווים, חוזרות ומדגישות את חשיבותו של בירור פנימי זה, ראו: Hilary Korenblith, 'Distrusting Reason', *Midwest Studies in Philosophy*, 23 (1999), pp. 181-196.

³⁰ ראו סינתיה אוזיק, 'הערות לשם מציאת השאלה הנכונה', דב רפל (עורך), הפנינה – האשה היהודית בחברה, במשפחה ובחינוך: ספר זיכרון לפנינה רפל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 127-152.

³¹ ראו תמר רוס, 'אורתודוקסיה, נשים ושינוי ההלכה', עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין תחומים בעולם החוק היהודי, תל-אביב 2003, עמ' 435, וכן את דברי הרב שג"ר במאמר זה, שרואה בשינוי המגדרי לא רק סימן לימות המשיח, כדברי הרב מנחם מנדל שניאורסון, אלא עדות לנוכחות ולקיום של ימות המשיח ממש (עמ' 66).

החשיפה להטיה הגברית במסורת היהודית והאומץ לומר בגלוי שהטיה זו היא עובדה קיימת – כשלעצמם אין בהם כדי לגרום לאבדן הכבוד כלפי הסמכות הרבנית. ואולם יותר ויותר מתחילות הנשים להיות מודעות לכך שאפילו כאשר פוסקים מובילים ובעלי שם משדלים כמיטב יכולתם להיות אובייקטיביים וחסרי פניות במוסרם את דבר ה' כפי שהם מבינים אותו, נודעת משמעות לעובדה שההלכה עוצבה בעיקר על-ידי גברים ואת המשמעות הזאת יש צורך לחקור.³²

לפי דברי רוס נראה כי הביקורת על הפטריארכיה תלך ותתעצם עם התגברות תופעת לימוד התורה של הנשים מהמסלול השני ובעיקר השלישי. דבר זה מחייב גיבוש מבט רחב יותר על טיבם של שינויים היררכיים. דומה כי נמצא כר פורה להשוואה בבחינת תהליכים היסטוריים מקבילים.

אם נסיט את מבטנו לעבר מקצועות החול, נגלה שגם שם התרחש שינוי מגדרי שלא היה קל לעיכול. לפני מאה וחמישים שנה בערך היה ברור כשמש כי ברגע שהנשים תיחשפנה למקצועות החול ותתחלנה להיות מעורבות בעולם העבודה, האישה תפסיק להיות 'אישה', ותא המשפחה (לא דווקא זה היהודי) פשוט יקרוס. פמיניסטיות שפעלו למען שוויון במשפחה שילמו מחיר כבד ביותר כדי להשתלב במקצועות שהיו חסומים בפניהן או, למשל, בשביל הזכות לבעלות על רכוש פרטי. לאחר עשרות שנים של מאבקי פמיניסטיות, החברה המערבית נמצאת כיום בשלב שבו נשים מצליחות לשלב בין היותן אימהות להיותן משכילות ואף בעלות רכוש משלהן. על אף קשייו של התא המשפחתי בעולם כולו, קשיים הנגרמים מתמהיל של כמה סיבות, המבנה הבסיסי של היחידה המשפחתית לא נמוג מן ההיסטוריה עקב השכלתן של הנשים, אף שהגדרת התפקידים בתוכו עדיין נמצאת בתהליכי שינוי והתהוות. נשים שינו את מקומן בתא המשפחתי, גם גברים החלו משנים אט-אט את מקומם בתא המשפחתי, הגדרות התפקידים של שני בני-הזוג לא נותרו על כן, ועדיין התא המשפחתי שריר וקיים.³³

נושא זכות הבחירה יכול אף הוא לשמש אותנו להדגמת הנושא. כשנשים ביקשו להשתתף בבחירות בארץ (כמו בעולם כולו, כל מדינה וזמן מאבקה לשם שינוי הסטטוס קוו בנושא), ולו באופן פסיבי כבחורות ולא כנבחרות, הרב קוק, כמו רבים אחרים, טען כי נפשה הענוגה של האישה אינה מתאימה להיות מעורבת באקט ציבורי זה, ונשיותה תיפגם אם תעשה זאת.³⁴ אך הנה ראינו שהחברה בכלל והחברה היהודית בפרט הטמיעה שינוי זה והצליחה לשלב אותו בתוך המערך המסורתי של חיים משפחתיים-חברתיים תקינים. כיום איש אינו רואה בשלשול הפתק

32 תמר רוס, ארמון התורה ממעל לה – על אורתודוקסיה ופמיניזם, תל-אביב תשס"ז, עמ' 396.

33 מסקנה זו מאירה באור מחודש את המשפט שניסח הרב שג"ר – "הרס המשפחתיות היהודית, תהא סיבתו אשר תהא, שווה להרס התורה" (שם, עמ' 51). מעתה נאמר: התהליכים הדינמיים המתרגשים על המשפחה היהודית, תהא סיבתם אשר תהא, שווים להחלת חוקי התורה הנצחית על עולם דינמי ומשתנה. ייתכן שמודל 'השתנות הטבעים', על סוגיו, המזיק התייחסות תורנית מחודשת למצב אמפירי מחודש, עשוי להיות כלי עזר בדיון זה. לדיון נרחב על אודות יישומים נבדלים לטענת השתנות הטבעים ראו: הרב פרופ' נריה גוטל, השתנות הטבעים בהלכה: לביור דרכה של הלכה במציאות מתחלפת ובמצבים משתנים, ירושלים תשנ"ה.

34 מאמרי הראיה, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 190-194. שימוש בנימוק הנשיות הענוגה כמתאימה לפעילות זו ולא אחרת מתקיים, כאמור, אף אצל הרב שג"ר, ראו לעיל, הערה 27.

לקלפי פגם בנשיות או הרס שלום הבית.³⁵ אדרבה, באיראן יש קלפיות נפרדות לנשים ולגברים, וכך שומרת איראן על הגדרות הצניעות המקובלות במדינה תוך שילוב האישה במהלכים שיש להם השפעה ציבורית.

לשם הבנת עוצמת ההתנגדות להצבעת נשים בבחירות וכדי לסבר את האוזן אזכיר כי באמצע המאה התשע-עשרה פמיניסטית בשם לוסי סטון מארצות-הברית סירבה לשלם מסים עד שתקבל את זכותה כאזרחית שומרת חוק להשתתף בהצבעה, מה שגרם לרשויות המדינה לעקל את כל נכסיה בגין אי-תשלום המסים. רק בשנת 1920, שבעים שנה מאוחר יותר ולאחר מאבקים עיקשים, אישר הקונגרס לנשים להשתתף בבחירות, נוהל שנראה לנו היום מובן מאליו. בשווייץ השכילו לתת לנשים זכות בחירה רק לפני כשלושים שנה. קודם לכן חששה החברה השווייצרית, בין השאר, כי התא המשפחתי הפטריארכלי לא יצליח להכיל חריגה (דמוקרטית) זו.

אם נתבונן בדתות אחרות, גם שם מתרחשים תהליכים דומים שבהם המשפחה הפטריארכלית מאותגרת על-ידי דגם משפחה שוויוני המעוניין ואף תובע להישאר בתוך המסגרת הדתית המסורתית ולכוונה לעבר שוויוניות. גם שם נשברים קולמוסים רבים בשאלות מעין אלו שבהן אנו עוסקים. גם שם קיימת הדרה של נשים מלימוד זה או אחר, וחלק מן הנשים (מוסלמיות, נוצריות, הינדיות ועוד) מסרבות לקבל הדרה זו, הגם שהיא עטופה בדאגה לנפשן של הנשים. גם בדתות אלו נשים למדניות 'זוכות' ללמוד דרך הטקסטים המקודשים להן על טיבן האימננטי, שאינו מתיישב כלל עם המציאות שהן חוות ועם תודעתן העצמית.³⁶

אין כל סיבה להניח כי קיים הבדל מהותי בין כל הדוגמאות שהובאו לעיל ובין מהלך הדיון של הרב שג"ר. הסיפור הוא אותו סיפור, רק השחקנים שונים הם: נשים מעוניינות להשתתף ולהיות פעילות בכל רובדי התרבות האנושית, בעוד חלקים מסוימים של החברה שבים ומסבירים להן שוב ושוב באילו מגבלות הן יכולות 'להשתתף במשחק'.

ד. מ'קול נשי' ל'קולות הנשים'

ראינו כי הרב שג"ר השתמש במושג 'קול נשי' וגם במסגרת דיונונו עלה מושג זה. מהו אותו 'קול נשי' ומה טיבו? הרבה קולמוסים נשברו בניסיון לזהותו ולאפיינו. הפמיניזם הליברלי התמקד בשוויון זכויות של הנשים ולא הניח שונות מיוחדת של הנשים ביחס לגברים. הפמיניזם הרדיקלי מן הזרם הצרפתי טוען כי יש מהותנות נשית, הנובעת, למשל, משונות פיזית שלהן. לפי זרם זה, על הנשים להכיר במגבלות השפה הפטריארכלית וליצור שפה ההולמת את חוויות החיים שלהן.

---

³⁵ בניגוד לתחזית הרב קוק: "אם היה מצב המשפחה שלהם [של הנשות הגויים] כל כך שלו ומכובד, כמו שהוא בישראל עפ"י הרוב, לא היו הנשים בעצמן ... דורשים את מה שהם קוראים בשם 'זכויות' של בחירה לנשים, באותו הנוסח הרגיל, שהוא עלול לקלקל את שלום הבית ואשר מקלקול זה מוכרח לבוא רקבון גדול באחרית לחיים המדיניים והלאומיים בכללי" (מאמרי הראיה, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 192).

³⁶ דוגמה אחת מני רבות ראו בספר המתאר בצורה נהירה תהליכים אלו בנצרות, שנכתב על-ידי הוגת הדעות הפמיניסטית הקתולית: Sandra M. Schneiders, *Beyond Patching*, New York 2004. ספר נוסף, שכתבה קתולית פמיניסטית, מנתח דרכי פרשנות פמיניסטית לברית החדשה: Elisabeth Schussler Fiorenza, *Bread*.
Not Stone: The Challenge of Feminist Biblical Interpretation, Boston 1984

לעומתו, הפמיניזם התרבותי טוען כי לנשים, מחמת מיקומן השונה בתרבות, יש חוויות חיים שונות, ומכאן נקודת המבט הייחודית להן. אולם בעקבות החשיפה ל'פמיניזם השחור' – ובישראל, בעקבות ההכרה בפמיניזם המזרחי – החלו פמיניסטיות רבות להבין כי הן, שהיו עד אז קבוצה הומוגנית למדי של נשים לבנות או אשכנזיות מהמעמד הבינוני ומעלה, אינן משקפות כלל את האינטרסים ואת נקודות המבט של כלל אוכלוסיית הנשים.

ה'פמיניזם השחור', שתפס תאוצה בשנות השבעים, הכיר בכך שחויית המגדר מעוצבת בהצלבה עם פרמטרים נוספים, כגון מעמד וגזע, ועובדת נשיותה של אישה אינה מספקת לנו את כל המידע המשמעותי על אודותיה. למשל, במחקרים אחדים התגלה כי הזדהותן של נשים אפרו-אמריקאיות עם גברים אפרו-אמריקאים הייתה גדולה יותר מאשר הזדהותן עם נשים לבנות, כך שהקטגוריה הגזעית גברה על זו המגדרית בעיצוב הזהות. אט-אט חלחלה ההכרה שנשים שונות חוות את נשיותן בדרכים שונות וממקמות את עובדת נשיותן במקומות שונים בתודעתן העצמית. מכאן עולה כי הרדוקציה של כל מבטי הנשים לכלל ביטוי 'המבט הנשי' או הרדוקציה של כל הקולות הנשיים לכלל ביטוי 'הקול הנשי' – שגויה מן היסוד.³⁷

כאשר לפנינו קהילת לומדים ולומדות המונה, דרך משל, אלף איש, קיימות בפנינו דרכים רבות לקבוע הבחנות ביניהם: אפשר להבחין בין הלומדים בפלפול כנגד לומדי הבקיאות, אפשר להבחין בין בעלי שער כהה לבעלי שער בהיר, אפשר להבחין בין אלו הנוטים יותר להקשיב ובין אלו הנוטים יותר להשמיע את קולם, בין המרוכזים ל'מתפזרים' – ורק אחת מן האפשרויות הרבות היא להבחין בין נשים לגברים. מדוע להניח כי כל – או למצער רוב – הבעיות, האפיונים, היכולות וסגנון הלימוד שייכים לקטגוריית המין הביולוגי? באותו אופן תופנה השאלה כלפי דברי הרב שג"ר בנוגע ללימוד הנשים: מדוע הרב מעמיד את קטגוריית המין הביולוגי כדבר המשפיע ביותר או הראוי להשפיע ביותר על טיב הלימוד? איך ייתכן שכל הנשים צריכות ללמוד בצורה 'לא קלסית' וכל הגברים מתבקשים ללמוד 'לימוד קלסי', ורק לעתיד לבוא יוכלו הגברים לזכות ולהיות מושפעים מן 'הלימוד הלא-קלסי הנשי', שהוא למעשה דרך הלימוד של הגברים האמוראים?

נראה כי בעולם התורה של הנשים הלומדות כיום בישראל, עדיין לא נשמע בבירות קול שונותן של הנשים הלומדות. רוב הדיונים בנושא זה מניחים כי יש אישה אחת, וכמוה בדיוק יש עוד אלפי נשים, וכעת מטרתנו הדידקטית היא לחקור ולבחון מה וכיצד נכון וראוי לאותה אישה אוניברסלית.

דומה כי ראוי לנו להכיר בתרומת הפמיניזם הרב-גזעי ולהיווכח כי אין אישה אחת, אין נשיות אחת, אין 'הדבר האמיתי' שאליו כל הנשים מתכוונות, או ראוי שתתכווננה. על ההתנגדות להנחה כי קיימת איזו מהותנות נשית המשותפת לכלל הנשים, כזו הגורמת לחברה לייצר התאמה בינה ובין הלימוד הראוי, המגביל אותן, כותבת פרופ' תמר רוס:

---

³⁷ ראו במאמר (ללא שם כותב): 'קולקטיב נהר קומבהי, הצהרה של פמיניזם שחור', דלית באום ואחרים (עורכים), **למוד פמיניזם: מקראה**, בני-ברק 2006, עמ' 154-164; בל הוקס, 'אחיות: סולידריות פוליטית בין נשים', שם, עמ' 243-224.

בשעה שהמיתוס של "נשים למדעי הרוח וגברים למדעי הטבע" הולך וגווע בחיי החולין שלהן, קשה לנשים שומרות מסורת לקבל איסור הלכתי המונע שוויון הזדמנויות בלימוד תורה ובפעילויות אחרות בעלות משמעות דתית, כאשר איסור זה מבוסס על טיעונים מהותניים.³⁸

בדבריי האחרונים לא באתי לחדש דבר, וכל הלומדים מעט על תיאוריות פמיניסטיות מודעים לדברים אלו. ייתכן שהחידוש הוא בהשלכת תובנות הפמיניזם הרב-גזעי על נושא לימוד התורה לנשים. כך, לדוגמה, כפי שאנו מכירים בכך שיש שונות בין לימוד חסידי ללימוד ליטאי, ומאפשרים שונות זו מתוך הכרה בחסרונות וביתרונות של כל שיטה ושיטה,³⁹ כך עלינו להכיר בגיוון דרכי לימוד התורה של הנשים, מתוך הבנתנו כי לא תמיד 'ההיבט הנשי' הוא-הוא האלמנט המכריע בזהותן של נשים (ודוק, הגדרת אופי הלימוד המומלץ על-פי קריטריונים מגדריים חמור אף יותר מהגבלה לסגנון חסידי או ליטאי, מחמת העדר יכולתן של הנשים לפרוץ את העובדות הביולוגיות). ההתנגדות למהותנות מובילה במקרה זה לעמדה כי כפי שהגברים אינם קבוצה הומוגנית, כך הנשים אינן קבוצה הומוגנית בעלת מבט אחד על העולם, כי אם קבוצה הטרוגנית שבה מתקיימות נשים שונות בעלות מבנה נפש שונה, תרבות שונה, היסטוריה שונה, חוויות חיים שונות, שאיפות שונות, צרכים, התנהלות, דרכי יצירת ידע ונקודות מבט נבדלות על העולם – וכל אלו רלוונטיים עד מאוד להחלטה כיצד ראוי ללמוד בכלל וכיצד ראוי ללמוד תורה בפרט. נאמר מעתה: כל מדרשה שבה לומדות הנערות והנשים תורה בקדושה ובטהרה ולשם שמים ראוייה ומבורכת היא – אף שאין לדקדק במוטיבציות שלהן יותר מאשר במוטיבציות הגברים הלומדים – ותבחר כל תלמידה ללמוד במקום שלבה חפץ.

מלבד זה, הטענה כי יש לימוד נשי וכי הוא מועדף ביחס ללימוד הגברי, אינה מחייבת כלל יחס של זלזול ואי-נחת מאותן נשים שבוחרות ללמוד באופן גברי-מסורתי. כמה יפים בהקשר זה דבריה של ד"ר מירב טובול, המלמדת תלמוד בכמה מסגרות לימוד לנשים:

צאי וראי מה ההבדל בין הזרמים המתנגדים ללימוד תושב"ע על ידי נשים לזרמים הפתוחים לתופעה: הללו ממדרים את הנשים והללו ממדרים את הנשים. הראשונים – המתנגדים – ממדרים את הנשים מרוב העיסוק בתושב"ע ... האחרונים – הפתוחים – מאפשרים לנשים ללמוד גמרא והלכה, אך מכתיבים לה את אופי הלימוד ואת מטרת הלימוד – שיצמיח 'חידוש נשי'. כאמור בית מדרש אינו פועל על פי תכתיבים ... במיוחד אם אלו עדיין ממדרים את לימודה של האישה.

כשיהודי או יהודייה ניגשים ללמוד תורה עליהם לבוא עם הרצון ללמוד תורה, עם יראת שמים אמתית ועם הרצון לכוון לאמתה של תורה. עם הכלים האלו עליהם ללון בעומקה של הלכה, לשוט בים התלמוד לרוחב ולעומק, להתעמק עוד ועוד בסוגיה ובראשונים, ולהוסיף ככל הניתן. אם לימוד כזה אכן יצמיח בסופו של דבר גם 'קול נשי' שייחד את

³⁸ רוס, ארמון התורה (לעיל, הערה 32), עמ' 104.

³⁹ להרחבת הנושא ראו הרב מרדכי ברויאר, אוהלי תורה – הישיבה: תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, פרקים ג-ו.

בתי המדרשות לנשים, הנה מה טוב. כך אני ניגשת ללימוד, כך אני רואה לימוד אמתי ונכון, וכך גם ניסיתי להנחות את לימודנו.⁴⁰

אפסע צעד נוסף ואטען כי כל הדיון על אודות טיב הלימוד הראוי לנשים הוא דיון בעל ניחוח פטרוני.⁴¹ איני חשה בנוח לדון בנושא זה, ורק אציין שבנקודה זו חש גם הרב יואל בן-נון בתשובתו למאמרה של איילת רגב בנוגע לשיתוף נשים בזימון בברכת שבע ברכות:

האם ראוי לפסוק כך? הנשים, תלמידות החכמים, צריכות לענות על כך, והרבנים הגברים - ראוי לנו שלא נתערב. יותר מדי רבנים, תלמידי חכמים, מתערבים יותר מדי בעולמן של נשים למדניות, והרבה קלקולים כבר יצאו מזה. כל עוד לא היו לנשים תלמידות חכמים במספרים הולכים וגדלים, לא היתה לנו ברירה. עכשיו, מוטב שנמשוך את ידינו מלקבוע. בכל מקום שהדבר אפשרי מבחינת ההלכה, שמור שיקול הדעת אם להפעיל את האפשרות לנשים עצמן. משה רבנו לא פסק למרים הנביאה לצאת עם כל הנשים אחריה ב'שירת הים' – תפילת הנשים הראשונה. היא לקחה את התוף בידה, וקבעה.⁴²

סיכום

במאמר זה הצעתי להשתמש במודל דינמי בעל שלוש צלעות: נשים, תלמוד תורה ומבנה משפחה, שבו אפשר להגמיש כל אחת מן הצלעות בנפרד, וכן את התוצר הנולד במפגש ביניהן.

למודל זה כמה יתרונות: הוא מאפשר נשיות רבת-פנים ורואה את הנתון המיני הביולוגי של הלומדים והלומדות כקריטריון אחד מני כמה, ולא כקריטריון בלעדי או עיקרי בדיון על דרכי לימוד תורה ראויות. הוא מכיר במגוון דרכי לימוד תורה לא ממוגדרות הראויות לעבודת ה' ורואה במשפחה שוויונית שכלול של המשפחתיות המסורתית ולא הרס המשפחתיות המסורתית.

אחד מאתגריה של האורתודוקסיה המודרנית הוא לזהות את קווי התמורה המתרגשים עלינו ולדעת לשלבם בשום שכל בציר הרצף היהודי המסורתי. הרב שג"ר ביצע מהלכים רוחניים-אינטלקטואליים מעין אלה במגוון רחב של נושאים, מהלכים שבאו לידי ביטוי בשיעוריו

---

⁴⁰ במסמך שהובא לעיוני (מתוך כתיבה פנים-בית-מדרשית), במכתב פרידה לקבוצת נשים שאותן היא לימדה גמרא כמה שנים במסגרת מת"ן פתח-תקוה. (פורסם לאחר מספר שבועות בעיתון 'הצפה', י"ד תשרי תשס"ו).

⁴¹ כפי שכתבה ד"ר מירב טובול לתלמידותיה: "כבר איננו זקוקות ל'אישורי' על לימודנו – לא על תוכן הלימוד ולא על אופיו". וכן ראו הרב מרדכי ברויאר, 'מלחמות אבודות מראש', מסכת, ג (תשס"ה), עמ' 168: "החזון של אשה היודעת לפלפל בתלמוד ובהלכה כאחד מגדולי ישראל איננו עוד בגדר חלום באספמיה שאין בו ממש ... ואם הנשים אכן ירצו, איש לא יוכל למנוע את נצחון המהפכה הזאת, שתתחולל – לרצוננו או בעל כורחנו". וכפי שאמרה גבי רחלי שפרכר, המלמדת במדרשת לינדנבאום, לתלמידות שהשתתפו ברב-שיח לכבוד סיום לימוד הש"ס במדרשת לינדנבאום: "אל תיקחו כמעמסה את המשימה ליצור תורה נשית. יש משהו מאיים בתביעה זו".

⁴² הרב יואל בן-נון, 'תגובה', עמ' 172-173, בתגובה למאמרה של איילת רגב 'ברכת חתנים: האם מניין גברים הוא הכרחי?', גרנות, 3 (תשס"ג).

המאלפים ובספריו. מאמרי הוא ניסיון להמשיך כיוון מחשבתי זה מתוך מודעות להשלכות המעשיות הנובעות מפתיחת האופציות בעבור ציבור הנשים הלומדות.

מאמר זה נכתב חודש לפני גילוי מחלתו של הרב שג"ר. אף שהיה חשוב לי מאוד לקבל את תגובת הרב על דבריי, לא נסתייע הדבר עקב ההידרדרות המהירה יחסית במצבו. המאמר מוקדש מתוך הערכה אין-קץ לעילוי נשמת הרב, איש בעל אישיות נדירה שהקדיש את ימיו ולילותיו לעבודת ה' אותנטית ומחויבת. כמה אנו זקוקים לאנשים בעלי רוחב דעת כזה. אני מייחלת כי קולו הייחודי של הרב שג"ר, קול המורכב מאלמנטים 'נשיים' 'וגבריים' כאחד, יגדל, יתרחב, ישפיע ויזכה את הרבים והרבות. אני תפילה כי חוג הלומדים והמלמדים עמו, וכן משפחתו הקרובה והרחוקה, ישאבו כוח וימשיכו לנוע, להגדיל תורה ולהאדירה.